

Lantbruket och människan

- En studie av sociala effekter av ekologisk produktion

av Åsa Domeij

Centrum för uthålligt lantbruk

Layout och redigering: Helena Georgsson

Publicerad på www.cul.slu.se/publikationer/Sociala_effekter_2007.pdf

Publiceringsår: 2007

Foto omslag: Bo Jansson, Pixonnet.com

Foto inlaga: Johan Ahnström; sid. 32, Johanna Björklund; sid. 16, 19, Mats Gerentz; sid. 35, Mikael Martinz, Pixonnet.com; sid. 7, Rebecka Milestad; sid. 26, Karolina Pihlo; sid. 13 och Karin Ullvén; sid. 4, 23, 39.

ISBN: 978-91-85911-19-6

Innehåll

Förord	4
Sammanfattning	5
Inledning och avgränsning	9
Intervjuundersökning	11
Begreppet social hållbarhet	14
Sociala mål inom ekologisk produktion	16
Definitioner och uttryckta målsättningar	16
Regelverk	17
Sociala effekter	20
Möjligheter till arbete	20
Landsbygdsutveckling	22
Hälsa och arbetsglädje	26
Omgivningens attityder	28
Jämställdhet	28
Kompetensutveckling	30
Lantbruket som kulturbärare	31
Lantbruket som mötesplats	31
Landskap och Biologisk mångfald	32
Behov av forskning	36
Den ekologiska produktionens roll inom landsbygdsutvecklingen	38
Jämställdhet och ekologisk produktion	39
Integration – kan ekologisk produktion spela en roll?	40
Arbetskraftsbehov och ekologisk produktion	41
Hälsa och arbetstillfredsställelse	41
Social profil och konsumentintresse	42
Ekologisk produktion och landskapet	42
Referenser	43
Bilaga 1	49
Frågor till lantbrukare	49

Förord

Den här rapporten är sammanställd på uppdrag av Centrum för ut- hålligt lantbruk (CUL) vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU). Syftet är att i en förstudie, undersöka kunskapsläget och ge uppslag till forskningsområden om de sociala effekterna av ekologisk produktion i Sverige och med Sverige jämförbara länder.

Förstudien är framför allt en litteraturstudie där publicerade forsk- ningsresultat, andra skrifter som berör ämnet och enkätundersökning- ar presenteras översiktligt. En mindre intervjustudie med ekologiska lantbrukare har också genomförts.

Under arbetets gång har en referensgrupp bestående av Johanna Björklund, Ulrika Geber och Cecilia Waldenström vid SLU samt Maria Gardfjell, miljökonsult kommit med värdefulla synpunkter och idéer.

Sammanfattning

Den här förstudien syftar till att belysa kunskapsläget om de sociala effekterna av ekologisk produktion, på gårdsnivå och på den omgivande landsbygden. Rapporten innehåller en litteraturstudie, som omfattar svenska förhållanden och med Sverige jämförbara länder. Dessutom har en mindre intervjuundersökning med ekologiska lantbrukare i Mälardalen genomförts. Förutom en beskrivning av kunskapsläget finns förslag på områden där mer forskning skulle vara önskvärd.

När hållbar utveckling beskrivs brukar man ofta tala om att begreppet innehåller flera dimensioner. I Sverige beskriver man vanligen tre dimensioner; den ekologiska, den ekonomiska och den sociala. Det övergripande begreppet hållbar utveckling definieras och tolkas på många olika sätt. Men särskilt den sociala dimensionen är vagt definierad och används på olika sätt i skiftande sammanhang. Inom den ekologiska produktionen har den sociala dimensionen alltid funnits med i grundtankarna, långt innan begreppet hållbar utveckling började användas.

De regler som berör sociala förhållanden inom ekologisk produktion i olika länder är framför allt inriktade på sociala frågor som är mest relevanta för u-länder, som t ex frågor som rör rättvis handel, arbetsvillkor och barnarbete. Men att inte sociala frågor tas upp i regelverken för ekologisk produktion i i-länder i någon större utsträckning, utesluter givetvis inte att ekologisk produktion skulle kunna innebära intressanta sociala effekter på ekologiska gårdar och deras närmiljö även i dessa länder.

En tydlig slutsats av förstudien är att kunskapen är bristfällig om vilka de sociala effekterna är av ekologisk produktion. Svensk forskning saknas i stort sett helt, men även internationellt är det uppenbart att det inte finns särskilt mycket forskning. Den forskning som beskriver socioekonomiska effekter av ekologisk produktion koncentrerar sig i stor utsträckning på lönsamheten på företagsnivå. Den här rapporten tar inte upp ekonomiska aspekter, även om de givetvis också har social betydelse, utan är inriktad på mer specifikt sociala frågeställningar, även om det inte är självklart var gränsen bör sättas. Däremot har möjligheter till arbete, arbetskraftsbehov, inom den ekologiska produktionen tagits med som en social aspekt.

Den forskning som finns om arbetskraftsbehovet på ekologiska gårdar i västeuropeiska länder, tyder på större behov av arbete och ökade möjligheter till arbete på landsbygden inom den ekologiska produktionen. Men arbetskraftsbehovet inom den ekologiska produktionen varierar mycket mellan olika undersökningar. Förhållandena skiljer sig också åt mellan länder och produktionsgrenar. Alla länder har inte samma struktur på den ekologiska produktionen beträffande gårdsstorlek och produktionsgrenar. Inom grönsaksproduktion, med många olika grödor och direktförsäljning, är det rimligt att arbetskraftsbehovet ökar mer än på en mjölkgård som säljer till mejeri och inte vidareförädlar. Ett problem är att det är svårt att jämföra olika undersökningar med varandra eftersom resultaten inte alltid är statistiskt säkerställda och metoderna skiljer sig åt. Det varierar t.ex. om man har räknat in arbete med förädling och försäljning i arbetskraftsbehovet.

Det samlade intryck som litteraturstudien och intervjuerna ger är att ekologisk produktion bör kunna spela en viktig roll inom landsbygdsutveckling. Men eftersom kunskapsunderlaget är bristfälligt går det inte att dra några säkra slutsatser. Nya kontaktnät kan skapas genom ett större engagemang inom försäljning och förädling än vad fallet är inom den konventionella produktionen. Det finns också dokumenterat att ekologisk produktion kan underlätta för besöksnäringen genom en positiv "image" och effekter på biologisk mångfald och landskapsbild. Intresse att utveckla andra verksamheter än matproduktion, som t.ex. omhändertagande av avfall och energiproduktion, verkar också finnas inom den ekologiska produktionen. I litteraturen finns en viss oro för att ett minskat engagemang från lantbrukarna i leden fram till konsument, som kan bli fallet när volymerna ökar, kan minska de positiva sociala effekterna. En generell svårighet med att bedöma i vilken grad ekologisk produktion bidrar till en positiv landsbygdsutveckling är om det är den ekologiska produktionen som skapar mervärdena, eller om förklaringen är att de människor som väljer att bli ekologiska producenter är sådana som i stor utsträckning är duktiga entreprenörer.

Hälsa, arbetsglädje och hur man upplever omgivningens attityder är viktiga sociala aspekter. Intervjuundersökningen tyder på att det inom den ekologiska produktionen finns föreningsliv och kontaktnät som upplevs som mycket positiva och utvecklande för lantbrukarna. I stort sett upplever man också omgivningens attityder som positiva och att känslan av att "arbeta i rätt" riktning är viktig för arbetsglädjen. De flesta intervjuade lantbrukare beskriver sina företag som utåtriktade med många besök på gårdarna av bl.a. kunder och kollegor. En större norsk undersökning av lantbrukares attityder till sitt arbete redovisar

skillnader i motiven till att bedriva lantbruk mellan konventionella och ekologiska lantbrukare. De konventionella angav ofta "tradition" eller möjligheter att försörja sig, medan de ekologiska hänvisade till intresse för lantbruk och miljöfrågor. Mätbar hälsostatistik, som t.ex. antal sjukdagar, har varit svårt att hitta.

De ekologiska producenterna förefaller ha en mer blandad bakgrund än de konventionella. Det är fler som inte har bakgrund inom lantbruket och deras utbildning är i genomsnitt högre, men varierar mer inom gruppen. Andelen aktiva kvinnor verkar också vara högre. Ett antal olika förklaringar nämns till det större kvinnliga deltagandet, t.ex. att kvinnor är mer intresserade av miljö och djurvälstånd, mer socialt inriktade, intresserade av förädling och försäljning samt hellre arbetar med grönsaker än spannmålsodling. Flera av de intervjuade lantbrukarna menade också att det var vanligt att det var kvinnan i

familjen som var drivande bakom omställningen till ekologisk drift. En generell slutsats är att det saknas kunskap om sambanden mellan ekologisk produktion och jämställdhet. Det är svårt att överhuvudtaget hitta könsuppdelad statistik.

Det finns antagligen flera förklaringar till att så lite forskning har genomförts om de sociala effekterna av ekologiskt lantbruk. En förklaring kan vara att regelverk och miljöstöd har styrt forskningen mot aspekter som följer väldigt direkt av bindande regler och ekonomiska incitament. Kanske också brist på utvärderingar av målsättningar och regler har bidragit till att så lite forskning genomförts på området. Sociala effekter kan också vara svårare att mäta och kvantifiera än t.ex. miljöpåverkan och lönsamhet. Jordbruksforskare är ofta ekonomer eller naturvetare, vilket kan innebära att man saknar kompetens för att fokusera just på sociala effekter.

På en Workshop, som arrangerades av OECD 2002, kom man fram till slutsatsen: "The analysis and understanding of the social aspects of organic farming are least well developed, and comparisons with conventional farming are not easy to make."

I den här förstudien lyfts några områden fram där behoven av mer kunskap är särskilt stora:

- Den ekologiska produktionens roll inom landsbygdsutvecklingen
- Fler intressanta arbeten
- Utveckling av nya produktionsgrenar
- Nya mötesplatser och ett rikare socialt liv
- Förbättrad service
- Jämställdhet och ekologisk produktion
- Integration – kan ekologisk produktion spela en roll?
- Hälsa och arbetstillfredsställelse
- Social Profil och konsumentintresse
- Ekologisk produktion och landskapet

Det skulle vara intressant med mer empirisk och statistiskt säkerställd forskning. Det finns en hel del åsikter om de sociala effekterna av ekologisk produktion, men brist på belagd kunskap. Särskilt intressant är forskning som undersöker om den ekologiska produktionen har en speciell potential för att åstadkomma en positiv social utveckling och hur den i så fall kan användas för att utveckla landsbygden.

Inledning och avgränsning

Jordbruket har sedan 1940-talet genomgått mycket stora, för att inte säga drastiska, förändringar. Arbetskraftsbehovet har minskat kraftigt. Jordbruksnäringen har gått från en diversifierad produktion där man, på nästan varje gård, producerade både kött och mjölk, till att produktionen av animalieprodukter och växtodling koncentrerats, inte bara på gårdsnivå, utan också regionalt. Jordbruksproduktionen har blivit mer koncentrerad till de mest gynnsamma jordbruksbygderna. Gårdarna har blivit större samtidigt som familj jordbruken minskat i antal. Ungefär 80 procent av alla mjölk- och grisgårdar har försvunnit de senaste 25 åren. Jordbruket har blivit beroende av insatsvaror som handelsgödsel, bekämpningsmedel och diesel.

Men förändringarna av jordbruksnäringen har inte bara inneburit att själva produktionen i jordbruket har förändrats. Förhållandena på landsbygden har påverkats i stort. Det minskade arbetskraftsbehovet inom jordbruket har inneburit en avfolkning av landsbygden. På den enskilda gården har jordbruket till stor del blivit ett ensamarbete. När de stora förändringarna av jordbruksnäringen inleddes på 40-talet var behovet av mat stort i Europa och världsmarknadspriserna på jordbruksprodukter högre än de priser som de svenska bönderna fick. Den situationen har förbytts till problem med en kostsam överskottsproduktion. Givetvis har dessa omvälvande förändringar av lantbruket och synen på lantbruket haft betydelse för den sociala situationen inom lantbruket.

Det ekologiska lantbruket började utvecklas just innan och under 1940-talet (Heckman, 2005) som just var brytningstiden för de stora förändringarna av jordbruksnäringen. Då började t.ex. Sir Albert Howard kritisera inriktningen på att tillföra oorganisk växtnäring istället för att återföra organiskt material (Howard, 1943). Mycket av den grundläggande kritiken mot förändringarna i jordbruket handlade om de nya insatsmedlens effekter på miljö och hälsa. Men i debatten om förändringarna av jordbruket har också en oro för de sociala förändringarna på landsbygden, t.ex. avfolkning av landsbygden funnits med (Conford, 2001). I den svenska debatten var Elin Wägner en tongivande kritiker av utvecklingen på landsbygden och av jordbrukets inriktning, bl.a. i sin bok "Väckarklocka" från 1941 (Wägner, 1941).

Det var först under sent 70- och 80-tal som den ekologiska odlingen (som då betecknades som exempelvis biologisk eller alternativ odling) blev mer allmänt accepterad. I USA publicerade United States Development Agency (USDA) en rapport om "organic farming" (USDA, 1980) och i Sverige bildades KRAV 1985. Den ekologiska odlingen har utvecklats starkt sedan KRAV bildades i mitten av 80-talet. Initiativet att starta en oberoende kontrollförening syftade till att samla så många som möjligt av de ekologiska odlarna inom ett certifieringssystem med hög trovärdighet. Intresset bland konsumenterna för att genom val av produkter kunna påverka jordbrukets inriktning och dessutom få tillgång till produkter med hälsomässiga fördelar, som t.ex. att vara fria från rester av kemiska bekämpningsmedel, ökade. Beträffande jordbrukets inriktning är det framförallt miljö, hälsa, resursfrågor och djuretik som har varit i fokus.

Inom den ekologiska produktionen finns det också sociala målsättningar som kanske inte är lika välkända. Forskningen om ekologisk produktion har också framförallt varit inriktad på miljö- och resurseffekter, produktkvalitet samt på hur produktionsmetoderna bör förbättras. Det innebär att det inte finns så mycket kunskap om de sociala effekterna av ekologiskt lantbruk. Svensk forskning saknas nästan helt. En förklaring till detta skulle kunna vara att debatten om jordbrukets inriktning till stor del har handlat om jordbrukets påverkan på miljön. Men det kan inte vara hela förklaringen. Det finns många sociala frågor som berör lantbruket och landsbygden som har tagits upp i samhällsdebatten. Det är inte heller så att den sociala situationen inom lantbruket inte har diskuterats. Kunskapsbristen begränsar sig inte heller till just det ekologiska lantbruket. Området landsbygdssociologi är överhuvudtaget inte särskilt väl utvecklat i Sverige.

Förutom bristen landsbygdssociologisk forskning generellt sett, kan regelverken för ekologisk produktion, som endast i mindre utsträckning berör sociala frågor, ha styrt forskningen till andra områden. Forskningen om ekologisk produktion har varit fokuserad på faktorer som mer direkt beror på regelverkets utformning och dess effekter på produktionen och produkternas kvalitet. I Sverige och andra länder med liknande system kan också ekostödets inriktning på miljöstöd ha påverkat inriktningen på forskningen.

Den här promemorian syftar till att undersöka behovet av studier om de sociala effekterna av ekologisk produktion i Sverige. Det är en vanlig uppfattning att ekologiskt lantbruk kan vara väsentlig

för de sociala förhållandena på landsbygden. Om så är fallet kan ekologiskt lantbruk vara en spännande resurs för social utveckling. Litteratur som beskriver förhållanden i länder som är relevanta för Sverige har också studerats, eftersom den vetenskapliga litteratur som beskriver svenska förhållanden är ytterst begränsad. Däremot tas inte sociala effekter av ekologisk produktion i u-länder upp.

En avgränsning till sociala effekter har gjorts till gårdsnivå och de människor som lever och verkar på landsbygden. Visserligen är sociala effekter i samhället i övrigt också tänkbara. De produkter och tjänster som det ekologiska lantbruket producerar skulle exempelvis kunna innebära sociala förändringar för kunderna i det övriga samhället. Hälsoläget skulle kunna påverkas p.g.a. en annan sammansättning av kosten och minskat intag av rester av kemiska bekämpningsmedel. Förändrade inköp till gårdarna, t.ex. inga inköp av bekämpningsmedel, skulle kunna medföra förändringar med sociala konsekvenser för dem som arbetar inom den kemiska industrin. Men en genomgång av alla tänkbara sociala effekter i hela samhället skulle föra för långt i det här sammanhanget.

I den här förstudien har en litteraturgenomgång genomförts. Litteraturgenomgången, samt en mindre intervjuundersökning, ligger till grund för de rekommendationer om framtida forskning som avslutar rapporten. 13 lantbrukare, valda från ekologiska lantbrukarnas adresslista, har intervjuats och besvarat frågeställningar om sociala effekter av deras val att ägna sig åt ekologiskt lantbruk. Bland lantbrukarna finns såväl de som har varit ekobönder i många år och de som nyligen har ställt om sin produktion. Urvalet har gjorts så att olika produktionsgrenar skulle bli representerade.

Intervjuundersökning

Intervjuundersökningen omfattade 13 lantbrukare i Mälardalen. Jag valde lantbrukare i Mälardalen för att eventuellt ha möjlighet att besöka några av dem för en mer djupgående intervju. När jag påbörjade arbetet med förstudien visste jag inte hur mycket tid jag skulle lägga på litteraturstudien i förhållande till intervjuerna. Om det visade sig svårt att hitta relevant litteratur på området ville jag ha möjlighet att genomföra en mer omfattande intervjustudie. Nu visade det sig finnas en del intressant litteratur, även om forskningen på området är sparsam, och därför begränsade jag mig till att göra telefonintervjuer. Intervjuerna var i allmänhet ganska långa, ca en timme, även om det förekommer någon på ca en halvtimme och några på ca två timmar. De frågor jag ställde finns samlade i en bilaga. Men jag ställde frågorna i samtalsform, vilket innebar att många besvarade frågorna spontant utan att de exakt behövde ställas.

Jag kontaktade lantbrukare på Ekologiska lantbrukarnas medlemslista och gjorde ett urval så att jag fick med gårdar med lite olika typer av produktionsinriktningar. Det var alltså inte fråga om något slumpmässigt urval och undersökningen syftade heller inte till att ge någon säkerställd bild av det ekologiska lantbruket. Syftet var att fånga upp exempel på intressanta frågeställningar som berör de sociala effekterna av ekologisk produktion för att ge uppslag till framtida forskning. Jag har valt att, i genomgången av olika sociala effekter, kommentera om mina intervjuer överensstämmer med de uppfattningar som finns inom den litteratur jag har läst.

Endast två av lantbrukarna var ensamlantbrukare. Övriga var familjelantbrukare där även sambo/fru/man arbetade helt eller delvis på gården. Sex av de intervjuade var kvinnor och sju var män. Trots den jämna könsfördelningen, hade jag inte som målsättning att intervjua ungefär lika många kvinnor som män. Jag intervjuade helt enkelt den som jag fick kontakt med per telefon.

De flesta gårdarna (sju stycken) brukade 50-150 hektar åker, tre brukade mer än 150 hektar, två gårdar brukade 10-50 hektar och en gård mindre än 10 hektar. Nedan visas vilka produktionsgrenar som fanns på gårdarna. Det är fler än antalet gårdar eftersom gårdarna ofta hade mer än en produktionsgren. Nästan alla gårdar hade djur. Endast en gård med spannmålsodling och grönsaksproduktion saknade animalieproduktion. De övriga gårdarna som hade grönsaksproduktion kombinerade det med antingen nötkött eller mjölkproduktion.

Mitt helhetsintryck av intervjuerna är att de flesta var entreprenörsdrivna företag med en positiv framtidstro, men ibland fanns en frustration över att man inte hade ekonomiska möjligheter att utveckla sitt företag tillräckligt snabbt. Det handlade både om utvecklingen av den egna gården, med t.ex. nya produktionsgrenar, och om att komma längre med den ekologiska produktionen generellt sett t.ex. att bli oberoende av fossila bränslen.

Tabell 1. En sammanställning av de produktionsgrenar som fanns på gårdarna.

Produktionsgren	Antal gårdar
Mjök	4
Gris	2
Grönsaker	3
Växtodling för avsalu, framför allt spannmål	7
Nöt inklusive avel	7
Får	1
Höns	2

De flesta av lantbrukarna (nio stycken) hade mycket direkta kundkontakter t.ex. försäljning på gården, leverans till butik, "Bondens marknad" eller aktiviteter som "bonde i butik". Endast fyra av gårdarna saknade i stort sett direkta konsumentkontakter. Tre av dessa gårdar var mjölkgårdar och en var grisgård. Det är antagligen vanligt att det är just ekologiska mjölkgårdar som inte har mycket direktkontakt med konsumenter eftersom de ofta levererar till mejeri. Mjolkproduktion är också så arbetskrävande att det är vanligt att man specialiserar sig och inte har andra produktionsgrenar förutom kanske viss försäljning av spannmål.

Nästan alla gårdar hade mycket kundbesök, studiebesök och kurser etc. I de flesta fall menade lantbrukarna att det knappast hade varit så om gården inte hade varit ekologiskt driven. Men flera menade att det var svårt att säga om den ekologiska driften innebar fler besök på gårdarna eftersom gården knappast hade varit kvar om man inte gått över till ekologisk drift.

På frågan om vad som var negativt med att driva den typ av företag som de själva drev så var det två problem som dominerade nämligen ekonomin och byråkratiska problem av olika slag t.ex. rädsla att göra fel, vilket drastiskt kan påverka EU ersättningsarna. Men lantbrukarna hade lättare för att räkna upp olika fördelar med sitt yrkesval och sin livsstil, som frihet och känsla av att vara på rätt väg och göra en viktig insats. De sociala kontakterna med både kollegor och kunder upplevdes som mycket viktiga. Utmaningen i att ständigt vara delaktig i utveckling av produktionsteknik och av affärsverksamheten i stort betonades också som positivt av flera.

Begreppet social hållbarhet

Sedan Brundtlandkommissionen presenterade sin rapport om hållbar utveckling 1987 har det debatterats, både inom forskningen och samhället i övrigt, hur begreppet hållbar utveckling ska definieras och tolkas mer exakt. Anledningen till att begreppet diskuterats så mycket är att den ursprungliga definitionen, "en samhällsutveckling som tillgodoser dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov", är allmänt hållen och öppnar för olika tolkningar. Den är uttryckt så att den som vill har stora möjligheter att anpassa tolkningen till sina egna personliga värderingar. Ibland beskrivs olika dimensioner av hållbar utveckling som förutsättningar för varandra, andra gånger upplevs de som konkurrerande. Vad innebär det t ex att tillfredsställa sina behov? I Rio-deklarationen om miljö och utveckling, 1992, betonas en strävan efter god hälsa och livskvalitet i samklang med naturen. Vikten av kvinnors och ungdomars deltagande lyfts fram tydligt.

I Sverige har det ofta talats om tre dimensioner av hållbar utveckling; ekologisk, ekonomisk och social hållbarhet. Ibland nämns också kulturell hållbarhet som en fjärde dimension. Om hållbarhetsbegreppet i sig är svårtolkat så är nog just social hållbarhet den dimension som har visat sig vara mest svårgripbar. Ibland kan man se snäva tolkningar som endast handlar om samspel mellan människor. Andra gånger används begreppet så allmänt att det i praktiken handlar om allt som är relevant för människors livskvalitet: "det goda samhället". Ibland används den sociala dimensionen för att samla målsättningar som inte riktigt ryms inom de andra två dimensionerna.

Hållbarhetsrådet (som ska avvecklas under 2007) har regeringens uppdrag att vara pådrivande i arbetet för att öka hållbarheten och stimulera debatt om hållbarhetsfrågor. Hållbarhetsrådet har inte heller någon tydlig definition av social hållbarhet och uppmanar till diskussion om begreppet. Utan att göra anspråk på att definiera förklarar man social hållbar utveckling med: "...en utveckling där man tillgodoser människornas behov och välbefinnande och där samhället byggs på demokratiska värdegrunder." (Hållbarhetsrådet, 2006)

Riksdagen tog våren 2006 ställning till en skrivelse från regeringen med titeln "Strategiska utmaningar – En vidareutveckling av en svensk

strategi för hållbar utveckling” (2005/2006:26). I skrivelsen innefattar begreppet social hållbarhet en stor bredd av samhällsfrågor som hälsa, sjukfrånvaro, socialförsäkringssystem, demografiska frågor, boendemiljö, jämställdhet och diskriminering. Skrivelsen innehåller inte någon tydlig definition av begreppet social hållbarhet.

Statistiska Centralbyrån (SCB) har utarbetat indikatorer för att mäta social hållbarhet. Dessa är indelade i teman och det är framför allt temana hälsa och social sammanhållning som anknyter till social hållbarhet. Under temaområdena ”Hälsa och social sammanhållning” återfinns bl.a. indikatorer för medellivslängd, självupplevd hälsa, psykosocial arbetsmiljö, rökning och övervikt. Temaområdet ”Social sammanhållning” innehåller indikatorer för bl.a. sjukfrånvaro, ekonomisk utsatthet, ensamhet och kulturkonsumtion. Även om SCB inte utarbetat någon definition av social hållbarhet, så speglar valet av indikatorer att man har ett brett angreppssätt beträffande vad som kan sägas ingå i begreppet socialt hållbar utveckling.

Inom forskningen finns också olika tolkningar av såväl begreppet social hållbarhet som vad som avses med sociala effekter. Inom den socialpsykologiska forskningen handlar sociala frågor om sociala interaktioner mellan människor. Sociologin behandlar främst sociala processer på samhällelig och aggregerad nivå. Inom sociologin kan därmed t ex utbildningsnivå, inkomster och föreningsaktivitet ses som uttryck för social hållbarhet. Inom socialpsykologin kommer däremot frågor om t ex upplevd ensamhet, andras uppskattning av arbetet och hur olika grupper kommunicerar i fokus när man studerar social hållbarhet.

Inom den forskning som berör sociala effekter av ekologisk produktion talar man ofta om socioekonomiska faktorer. Men även när målsättningen är att undersöka socioekonomiska faktorer är det vanligt att det framför allt är gårdarnas lönsamhet som studeras.

I den här förstudien har jag valt ett bredare angreppssätt och beaktat inte bara sociala relationer mellan människor utan också sådant som är mer individrelaterat. Jag har valt att göra så eftersom social hållbarhet i den allmänna samhällsdebatten brukar tolkas vitt. Dessutom kan individrelaterade faktorer i sin tur ha stor betydelse för social samverkan. Om en företagare exempelvis upplever stor arbetstillfredsställelse är det rimligt att tro att det påverkar den sociala situationen på den enskilda gården och i dess närmiljö.

Sociala mål inom ekologisk produktion

Definitioner och uttryckta målsättningar

Inom ekologisk produktion finns det inte bara ambitioner beträffande miljö och hushållning med naturresurser. När målsättningarna för ekologisk produktion beskrivs brukar såväl ekonomiska som sociala värden betonas. Cierpka och Geier (2003) som beskriver situationen inom IFOAM:s (International Federation of Organic Agriculture Movements) medlemsorganisationer, menar att den ekologiska rörelsen redan från början har haft en social agenda.

Begreppet hållbarhet används ofta på ett övergripande sätt för att betona både ekologiska, sociala och ekonomiska värden. Men de konsumenter som väljer att köpa ekologiska produkter förknippar framför allt ekologisk produktion med miljö, hälsa, god smak och djurvälstånd (Ekelund, 2003). I marknadsföringen av ekologiska produkter har inte sociala frågor haft någon viktig roll och regelverken för ekologisk produktion har inte heller med så många mätbara parametrar som berör de sociala effekterna av produktionen.

KRAV, som certifierar svensk ekologisk produktion via sitt dotterbolag Aranea AB, har tydligt uttryckta målsättningar för ekologisk produktion. Man betonar att "lantbrukaren ska ges en skälig inkomst, en säker arbetsmiljö samt glädje och tillfredsställelse i arbetet" (KRAV, 2007). Särskilt framhåller man vikten av goda arbetsförhållanden för dem som arbetar med jordbruk i u-länder.

SMÅK är ett annat certifieringsorgan som nyligen blivit godkänt för att certifiera

ekologisk produktion. Inom SMAK har man inga egna uttryckta sociala mål utan genomför en certifiering helt baserat på EU:s regelsystem.

Ekologiska lantbrukarna, de ekologiska producenternas intresseorganisation, begränsar inte sina målformuleringar till miljö och djursorg. Organisationen uttrycker det som att man arbetar för "kvalitetsaspekter i vid mening" (Ekologiska lantbrukarna, 2006). Det handlar t.ex. om att lyfta fram konsumentkontakter och produktion för lokal konsumtion. När det gäller lantbrukarnas situation tar man upp "ekonomiskt och socialt rimliga arbetsvillkor". Globala frågor tas också upp genom att man strävar efter rättvis handel (Ekologiska lantbrukarna, 2006).

Regelverk

De målsättningar som finns inom ekologisk produktion behöver inte vara direkt överförda till regelverken. Det ligger i sakens natur att regelverk behöver vara striktare formulerade än uttryckta värderingar och målsättningar. Regelverken ligger till grund för certifiering, märkning och ofta också ekonomisk ersättning t.ex. ekostöd till lantbrukaren. Men målsättningar som överhuvudtaget inte finns med i regelverken riskerar givetvis att tappas bort eller åtminstone bli betydligt lägre prioriterade än regler som man måste följa. En analys av regelverken för ekologisk produktion efterlyser tydligare grundläggande principer där även socialt ansvar ingår (Wivstad m.fl., 2004). Författarna menar att det skulle göra det lättare att hantera de konflikter som kan finnas mellan olika mål.

KRAV

KRAV har, som tidigare nämnts, tydliga sociala målsättningar. Men KRAV:s regelverk tar endast upp sociala frågor i mindre utsträckning. I inledningen till regelverket finns ett socialt syfte (KRAV, 2007): "Reglerna tar hänsyn till många faktorer för att inbegripa helheten i produktionssystemen och den omgivande miljön. Social rättvisa och sociala rättigheter ingår som en integrerad del." Även om formuleringen i KRAV:s regler är allmänt hållen utgör den tydligt uttryckta värderingar som kan påverka attityd och beteende hos de ekologiska producenterna.

Paragraf 2.3.9 reglerar sociala förhållanden på KRAV anslutna företag: "KRAV-anslutna ska ha en skriftlig policy om social rättvisa. Undantagna från det dokumentationskravet är producenter med färre än 10 anställda samt de som verkar i länder där policy om social rättvisa regleras i gällande lagstiftning. Produkter kan inte KRAV-godkännas

om brott mot mänskliga rättigheter eller tydliga fall av social orättvisa förekommer i samband med produktionen. KRAV-anslutna får inte använda tvingad eller ofrivillig arbetskraft. De ska vidare behandla sina arbetstagare lika, ge dem samma möjligheter och inte agera diskriminerande. KRAV-anslutna ska dessutom möjliggöra för anställda minderåriga att delta i grundläggande utbildning. Arbetstagare inom ekologisk produktion ska ges möjlighet att organisera sig och har rätt att förhandlakollektivt.”

Inriktningen på företag med minst 10 anställda i KRAV:s policy innebär i praktiken att i stort sett alla företag inom jordbrukets primärproduktion i Sverige är undantagna. Det är ovanligt att svenska jordbruksföretag har så många anställda. De övriga reglerna är i praktiken sådant som följer av lagstiftningen i Sverige.

IFOAM

Inom IFOAM finns en särskild arbetsgrupp, Participatory Guarantee Systems, som arbetar med att förstärka de sociala kriterierna för ekologisk produktion utifrån IFOAM:s grundläggande målsättningar. Arbetsgruppen är framför allt inriktad på certifieringsfrågor i samarbete med lantbrukare och konsumenter.

IFOAM arbetar också tillsammans med några närliggande organisationer med sociala riktlinjer. 2004 presenterade man sina rekommendationer (Lorenzen m.fl., 2004). Inriktningen har till stor del varit på frågor som berör u-landsförhållanden. Men de rekommendationer som utarbetats kan vara relevanta för gästarbetare i bl.a. Spanien och Kalifornien. Rekommendationerna handlar exempelvis om arbetsmiljö, arbetstider, lönesättning och villkor för barnarbetare. Arbetet för rättvis handel är ett centralt område inom arbetet med sociala villkor för ekologisk produktion.

Inom IFOAM finns en särskild arbetsgrupp som arbetar med att, i certifieringen av ekologiska produkter, förstärka de sociala kriterierna för ekologisk produktion utifrån IFOAM:s grundläggande målsättningar. Arbetsgruppen är inriktad på deltagardriven certifiering där samarbete mellan lantbrukare och konsumenter är centralt. Källander, som representerar Ekologiska lantbrukarna i den internationella arbetsgruppen, lyfter fram Brasilien och Italien som länder där man arbetat på ett intressant sätt med sociala frågor inom den ekologiska produktionen (Källander, muntl., 2007).

IFOAM:s ambitioner på det sociala området är inte okontroversiella. Enligt Shreck m. fl. (2004) är de kaliforniska ekologiska producenterna inte alls överens om att ställa sociala krav i samband med certifie-

ringen. Endast 12 procent av odlarna ansåg att ekologisk produktion var mer socialt hållbar än konventionell, medan 78 procent ansåg att den var mer ekologiskt hållbar. Mer än hälften motsatte sig att det skulle ställas sociala krav, en fjärdedel ansåg att det skulle vara bra. Skillnaden var stor mellan producenter som hade anställda och de som endast arbetade själva på gårdarna. De som själva inte hade anställda var betydligt mer positiva till sociala krav.

EU

EU-Kommissionen har en positiv syn på ekologiskt lantbruk och vill att den ekologiska produktionen ska öka. Förutom miljöfördelar lyfter man fram sociala och ekonomiska effekter (EU-kommissionen, 2007). I EU:s "Action plan for organic food and farming" (2004) nämns särskilt syftet att åstadkomma landsbygdsutveckling. Dessutom menar man att ekologisk produktion redan har bidragit till fler arbetstillfällen inom jordbruket och närliggande näringsgrenar. Kommissionen menar att både ekologisk produktion och integrerad produktion ger kraftinjektioner åt landsbygdsekonomierna. En annan positiv effekt som man nämner är ökad social sammanhållning i landsbygdsområdena. Kommissionen anser alltså att ekologisk produktion bidrar till en positiv social utveckling. Däremot innehåller inte den EU-förordning (1991) som ställer krav på det ekologiska jordbruket inom EU några sociala regler.

Sociala effekter

Möjligheter till arbete

En vanlig uppfattning är att ekologisk produktion har ett större behov av arbetskraft än konventionell produktion. Ett större arbetskraftsbehov, där man får betalt för det tillkommande arbetet, kan innebära positiva sociala effekter på landsbygden genom att fler kan vara verksamma och försörja sig där istället för att vara hänvisade till att antingen pendla eller flytta. Ensamarbetet på gårdarna kan minska om det finns möjlighet för fler i familjen att arbeta på gården eller att anställa. Men ett ökat arbetskraftsbehov kan också innebära nackdelar om det innebär att företagaren inte har råd att anställa och pressas att arbeta allt för mycket. Ökade krav på arbetsinsatser kan orsaka ohälsa och tidsbrist som minskar möjligheterna såväl till sociala kontakter utanför gården som till umgänge med den egna familjen.

I vissa fall kan det vara hur man värderar sitt eget arbete som avgör om det ökade arbetskraftsbehovet upplevs som positivt (Hanson m.fl., 1997). Om den ökade arbetsmängden upplevs som ett nödvändigt ont, för att t ex kunna sälja sina produkter, kan det innebära en stress som inte är positiv. Men om det istället är så att ökade kundkontakter är stimulerande, och man känner att man kan klara av det tidsmässigt, kan det ökade arbetskraftsbehovet vara positivt. Även om de tillkommande arbetstimmar inte är välbetalda innebär de kanske trots allt att företagarfamiljen har möjlighet att arbeta mer i sin närmiljö istället för att pendla till annat arbete, kan mer arbete vara positivt. Ett socialt perspektiv kan leda till andra slutsatser än ett strikt företagsekonomiskt perspektiv.

Eftersom vissa produktionsmedel inte används måste problem i produktionen istället lösas på annat sätt. Ett tydligt exempel är att när bekämpningsmedel inte används kan det innebära att man istället behöver ägna mer tid åt mekanisk bekämpning av ogräs. På en ekologisk gård är en allsidig växtföljd viktigare både för att klara försörjningen med växtnäring och för att undvika angrepp av skadegörare. Detta innebär att man inte kan minska arbetskraftsbehovet genom en lika långtgående specialisering som inom det konventionella jordbruket. Andra tänkbara orsaker är att högre krav på djuromsorg innebär ett större mänskligt engagemang. Det är också möjligt att behovet att

inhämta nya kunskaper är större och att mer tid behöver avsättas till utbildning och planering.

En del ekologiska producenter väljer att inte bara producera råvaror utan engagerar sig också i ytterligare steg i livsmedelskedjan som förädling, marknadsföring och försäljning. Dessa företagare ökar givetvis arbetskraftsbehovet per hektar om man slår ut det totala antalet arbetade timmar på den areal som gården brukar. Detta kan innebära större möjligheter att försörja sig på landsbygden. De ekologiska lantbrukare som jag intervjuat och som upplevt att ekologisk produktion är mer arbetskrävande, har framför allt hänvisat till att det är förädling och egen försäljning som innebär mer arbete. I enstaka fall har man pekat på ökat behov av mekanisk ogräsbekämpning. Men några har också svarat att ekologisk produktion också kan innebära mindre arbete eftersom man slipper vissa moment som t.ex. kemisk ogräsbekämpning.

Även om många tror att arbetskraftsbehovet är högre på ekologiska gårdar är kunskapen bristfällig om hur det egentligen ser ut. Indikationer finns på att arbetskraftsbehovet är 10-20 procent större på ekologiska gårdar (Offerman och Nieberg, 1997). En större undersökning utförd av SAFE (Sustainable Agriculture Food and Environment Alliance) av gårdar i Storbritannien visar på ett ökat arbetskraftsbehov på 23 procent enligt lantbrukarnas egna uppgifter (Hird, 1997). Även Pretty (1998) menar att mer ekologiskt lantbruk bidrar till fler arbetstillfällen både på gårdarna och för att dessa lantbrukare spenderar mer pengar lokalt. Hon hänvisar också till en brittisk rapport (Harrison-Mayfield m.fl., 1996) som visar att arbetstillfällena i den agrokemiska industrin istället minskar, men trots detta är nettotillskottet av arbetstillfällen positivt.

Variationen mellan länder och typer av gårdar, både när det gäller storlek och produktionsinriktning, är stor. Ett företag inriktat på ekologisk grönsaksodling med behov av manuell ogrärensning, många olika grödor och direktförsäljning har givetvis ett mycket stort arbetskraftsbehov per hektar. Däremot kan det ifrågasättas om ekologiska mjölkgårdar har ett så mycket större behov av arbetskraft per hektar än konventionella gårdar. Att en övergång till ekologisk mjölkproduktion inte innebär en så stor ökning av arbetskraftsbehovet stöds också av de mjölkproducenter som jag har intervjuat.

En studie från Schweiz tyder på ett behov av arbetskraft på ekologiska gårdar som är 20 procent högre än på konventionella (Mülebach och Mülebach, 1994). I den schweiziska undersökningen lyfts merarbete

med försäljning fram som den viktigaste orsaken till det ökade arbetskraftsbehovet. I en äldre undersökning från Kanada (Kramer, 1984) svarade ungefär hälften av de 80 tillfrågade lantbrukarna att deras arbetsbehov hade ökat.

Rosenquist (2003) har jämfört lönsamheten inom konventionell och ekologisk produktion. Resultaten visar en högre lönsamhet inom ekologisk produktion då man räknar in ersättningarna för ekologisk produktion. I sina kalkyler har han räknat med samma åtgång av arbete per hektar, vilket innebär en högre arbetsåtgång per kilo produkt p.g.a. lägre skördar per hektar. Beräkningarna utgår inte från verkliga gårdar utan en metod med typgårdar har använts.

Marino (1997) menar att det, generellt sett finns brister i den forskning som har jämfört arbetskraftsbehovet på konventionella och ekologiska gårdar. Det beror på att man inte har tillämpat statistiskt säkerställda metoder så att man kan vara säker på att de skillnader man funnit är signifikanta.

Landsbygdsutveckling

Landsbygdsutveckling är mycket fokus inte minst p.g.a. att EU:s nya landsbygdsprogram som gäller fr.o.m. i år (2007). Programmet innebär en förändring av jordbrukspolitiken. De traditionella råvarorna från jordbruket har inte en lika central roll som tidigare. Istället framhävs nya produkter och tjänster, miljö- och resursfrågor samt landsbygdsutveckling i ett bredare perspektiv. Förhoppningar finns om att förbättrade nätverk och sociala relationer på landsbygden ska kunna spela en större roll i en positiv utveckling. Varje land inom EU har haft möjligheter att göra egna prioriteringar och i det svenska programmet är den enskilt största budgetposten en satsning på ekologisk produktion inom ramen för miljöersättningen. Detta tyder på att det finns stora förhoppningar till att ekologisk produktion kan spela en viktig roll för utvecklingen av landsbygden.

Van der Plough och Renting (2000) anser att lantbruket har en central roll för landsbygdsutvecklingen; "The fact that farmers constitute the centre of gravity of rural development applies to the way in which they use rural resources but also to the links they construct between different activities and development spheres." Liknande tankar förs fram av Björklund och Milestad (2006) som menar att det effektivaste sättet att gynna landsbygdsutveckling är att stimulera småskalig livsmedelsförädling och försäljning. Den intressanta frågan, i det här sammanhanget, är vilken specifik roll för landsbygdsutvecklingen som det ekologiska lantbruket bidrar med.

En fallstudie från Tyskland, i Rhöngold, visade att en satsning på ekologisk mjölkproduktion bidrog till bygdens socioekonomiska utveckling (Knickel och Renting, 2000.) I fallet Rhöngold innebar satsningen på ekomjolk att andra aktiviteter i bygden stimulerades t.ex. naturvård, turism och profilering av regionala produkter. Den positiva "image" som den ekologiska produktionen medförde var väsentlig. I studien av Rhöngold gjordes bedömningen att 10-15 procent av de turister som besökte bygden gjorde det just p.g.a. av den gröna "image" som den ekologiska satsningen hade skapat.

Padel (2001) anser att ekologiskt lantbruk är en komplex innovation i sig själv som kräver en hög kunskapsnivå och en öppenhet för förändring. Hon menar att de ekologiska lantbrukarna har de här egenskaperna i högre grad än konventionella och att de därför är viktiga för landsbygdens utveckling. Det handlar inte bara om innovativt tänkande när det gäller att producera råvaror utan också om förädling, försäljning och marknadsföring. Ekologiskt lantbruk kan, genom nya producent-/konsumentrelationer, skapa viktiga kontaktytor mellan land och stad.

Pugliese (2001) menar att ekonomisk utveckling, hushållning med naturresurser samt förbättringar av sociala förhållanden är viktiga

delar i en hållbar utveckling av landsbygden. Hon betonar särskilt att mångfalden av både aktörer och aktiviteter inom det ekologiska lantbruket, samt många horisontella och vertikala förbindelser med andra sektorer och miljöer, gör det ekologiska lantbruket intressant i ett landsbygdsutvecklingsperspektiv. Vertikala strukturer innebär t.ex. olika led i produktionen av livsmedel från primärproduktion till försäljning. Horisontella samband handlar om kontakter utanför livsmedelskedjan t.ex. nätverk för landsbygdsutveckling. De nätverk som skapas av och inom det ekologiska lantbruket är sannolikt vitaliserande för landsbygdsutvecklingen. Hon menar, med stöd av framför allt italiensk litteratur, att det finns fyra förutsättningar som är särskilt viktiga i en hållbar landsbygdsutveckling: "innovation, conservation, participation and integration". Dessa begrepp borde kunna översättas till nytänkande, bevarande, deltagande och integration.

Det kan låta motsägelsefullt att både nytänkande och bevarande skulle vara viktiga aspekter i en hållbar landsbygdsutveckling. Men Pugliese (2001) menar att en ambition att bevara sådana faktorer som utgör komparativa fördelar på landsbygden som t.ex. mattraditioner och användande av lokala resurser är mycket viktiga för landsbygdens utveckling. Med lokala resurser avser hon också estetiska kvaliteter som landskap, liksom traditionell kunskap om lantbruksmetoder som kan utvecklas och användas inom dagens lantbruk. De lokala resurserna utgör en viktig grund för nytänkande inom bl.a. företagssektorn.

Den tredje faktorn "participation" är avgörande för en positiv landsbygdsutveckling. Här menar Pugliese (2001) att ekologisk produktion har särskilda möjligheter eftersom de speciella utmaningar som finns inom den ekologiska produktionen skapar nätverk, kompetens och drivkraft. Utmaningarna finns såväl inom produktion som marknadsföring. Det engagemang som krävs för att klara utmaningarna utvecklar ledande personer som är viktiga för bygdens utveckling.

Den sista faktorn som Pugliese beskriver, integration, handlar om jordbrukets förmåga att integreras med andra verksamheter och sektorer i samhället. Den strävan som finns att producera bra mat med miljöanpassade metoder leder naturligt till ett intresse för "vertikal integration". Bonden har en vilja att säkerställa att leden efter primärproduktionen och fram till konsumenten bibehåller de kvaliteter som fanns i ursprungsprodukten och deltar ofta aktivt i dessa led. Hon argumenterar också för att det holistiska förhållningssätt, som finns i den ekologiska produktionen, gör det naturligt att utveckla andra verksamheter som landsbygdsturism, catering och utveckling av lokala mattraditioner.

Det är vanligt att de ekologiska gårdarnas egen förädling och försäljning nämns som viktiga bidrag till en positiv utveckling på landsbygden. Antalet arbetstimmar ökar på landsbygden och de kontakter som knyts t.ex. med kunder bidrar till den sociala utvecklingen på landsbygden (Pugliese, 2001). Men i vissa länder har en relativt sett stor andel av åkermarken lagts om till ekologisk produktion. Detta medför att det också blir allt större mängder produkter som ska nå konsumenterna. Stora livsmedelsföretag och butiks kedjor får då en allt viktigare roll i leden efter lantbrukaren. Internationellt pågår det en diskussion om hur man ska se på den utvecklingen. Det finns en oro för att den positiva landsbygdsutveckling, som den ekologiska produktionen står för, ska klinga av när lantbrukarna inte längre har samma kontroll över de efterföljande leden (Banks och Marsden, 2001). Banks och Marsden menar att den ekologiska rörelsen ständigt har brottats med dilemmat att man velat expandera den ekologiska produktionen och samtidigt behålla radikala idéer om hållbar utveckling. Vägen till en expansion går över de stora livsmedelskedjorna och då riskerar lantbrukarna kontrollen över de efterföljande leden och det blir svårare att upprätthålla värden som inte direkt uttrycks i regelverken för ekologisk produktion. De menar också att de flesta konsumenter väljer ekologiskt av kvalitetsskäl och inte för att t.ex. värna om småskaliga producenters möjligheter (Banks och Marsden, 2001); "The opportunities for profit available in the expanding organic market are now, we believe, leading to a side-lining of the social and local agendas that formerly played a major role in defining organics."

Men oron delas inte av alla. Darnhofer (2005), som i en studie har intervjuat australiensiska bönder, menar att farhågan inte är befogad. De intervjuade ekologiska bönderna hade ett större intresse än de konventionella för att bredda gårdarnas verksamhet även då konventionella kanaler för förädling och försäljning av produkterna användes. Exempel som nämns är t.ex. omhändertagande av urbant avfall, energiproduktion och turism. Även McCann m.fl. (1997) har, i en intervjuundersökning av 25 lantbrukare i Michigan, USA, funnit attitydskillnader mellan ekologiska och konventionella lantbrukare. De ekologiska producenterna var mer intresserade av miljöfrågor och långsiktiga hållbarhetsfrågor än de konventionella. Men de var också mer benägna att ta risker för att vinna framtida fördelar.

Matupplevelser är också en viktig del av turismen. En inte obetydlig del av de pengar som turister spenderar under sin semester går till mat och restaurangbesök. Mat med regional prägel är ofta intressant som t.ex. i Toscana i Italien där man varit framgångsrik med att utveckla både ekologisk produktion och matupplevelser.

Hälsa och arbetsglädje

En vanlig indikator på social hållbarhet är antalet sjukdagar. Därför skulle det vara intressant att jämföra antalet sjukdagar för konventionella och ekologiska lantbrukare korrigerat för eventuella skillnader i åldersstruktur mellan grupperna. Tyvärr saknas idag statistik som skiljer dessa grupper åt. Tänkbara faktorer som skulle kunna påverka sjukdomsläget är t.ex. skillnader i fysisk aktivitet och exponering för kemiska bekämpningsmedel.

Men givetvis kan det också finnas skillnader i hälsa som beror på psykiska faktorer, t.ex. sociala kontaktnät, känsla av sammanhang och meningsfullhet. De flesta av de lantbrukare som jag intervjuade tyckte att valet att producera ekologiskt påverkade deras arbetstillfredsställelse på ett positivt sätt. För ett antal var det överhuvudtaget inte ett alternativ att bedriva jordbruk på ett konventionellt sätt. Flera lyfte fram att känslan av att arbeta för att utveckla jordbruket i rätt riktning var viktig. De sociala kontaktytorna med kollegor, kunder och allmänheten var något som de allra flesta betonade. De upplevde särskilt föreningsliv och kontaktnät för ekologiska producenter som mycket positiva. Exempel på omdömen om kontakterna med ekologiska kollegor var t.ex. "intressanta diskussioner, högt i tak, familjevänligt och fler olika kategorier människor är givande".

De flesta nämnde också "friheten" och att "bestämma själv" som viktiga fördelar med sitt yrkesval men kopplade det snarare till att vara lantbrukare än till valet av ekologisk produktion. Nordström Källström (2002) har genomfört en studie av vilka faktorer som är viktiga för att vilja fortsätta som lantbrukare och tagit upp "den så kallade friheten" som en viktig positiv faktor.

Det som de lantbrukare som jag samtalat med upplevde som negativt med att driva deras typ av företag kopplade de mer till att vara lantbrukare överhuvudtaget än till just ekologisk produktion. De helt dominerande nackdelarna som nämndes handlade om byråkrati, framför allt EU-relaterad, och ekonomi. Många upplevde en viss frustration över att ha olika idéer om att utveckla företaget som de inte kunde förverkliga p.g.a. bristande ekonomiska möjligheter.

En faktor som Nordström Källström (2002) har pekat på som viktig för motivationen är möjligheten till generationsskifte. Jag tog också upp den frågan med de lantbrukare som jag intervjuade i de fall där det var relevant, dvs de som hade barn. Men jag upplevde inte att det var en så väsentlig del av motivationen till att driva sitt företag vidare. En vanlig uppfattning var att det i och för sig skulle vara roligt om något av barnen ville driva företaget vidare men att barnens frihet var betydligt viktigare. De som hade barn som redan valt andra vägar gav inte intryck av att vara besvikna. Däremot var en vanlig uppfattning att det var viktigt att det de utvecklat på gården kunde leva vidare. Att se fram emot ett generationsskifte var alltså väsentligt, men däremot inte att det just var de egna barnen som tog över. Men jag har bara samtalat med 13 lantbrukare och det är inte alls säkert att de var representativa. Nordström Källström intervjuade dubbelt så många.

En annan förklaring till skillnaden kan vara att jag intervjuat lantbrukare i Mälardalen, medan hon intervjuat lantbrukare i nedläggningsbygder i Småland och norra Sverige. Ytterligare en möjlig förklaring är att jag intervjuat ekologiska lantbrukare. Under avsnittet om kompetensutveckling nämns att ekologiska lantbrukare i högre utsträckning kommer från andra sektorer än lantbruket och att många av de intervjuade upplever det som positivt just att det är mer blandade kategorier som deltar i de ekologiska lantbrukarnas nätverk. Kanske kan den inställningen innebära att man har en syn på att lantbrukare bör vara ett fritt yrkesval som man gör oberoende av bakgrund och att det påverkar synen även på den egna gårdens framtid?

Omgivningens attityder

Den huvudsakliga bild, som jag fått från mina intervjuer med lantbrukare, är att de upplever omgivningens attityd som positiv eller för att inte säga mycket positiv. Men ett antal lantbrukare menade att det fanns en skepsis hos konventionella kollegor, särskilt innan den ekologiska produktionen hade utvecklats och blivit starkare. De lantbrukare som nämnt den negativa attityden hos konventionella lantbrukare upplevde inte den som ett stort problem och flera menade att inställningen gradvis blivit allt mer positiv. En lantbrukare tyckte att det framför allt var "hobbybönder" som fortfarande var kritiska medan konventionella heltidsbönder ofta var intresserade och helt enkelt såg ekologisk produktion som en produktionsinriktning bland andra.

Kanske var det något förvånande att lantbrukarna inte upplevde mer av negativa attityder. Trots allt är det ekologiska jordbruket omdebatterat och ifrågasatt från både delar av den konventionella lantbruksrörelsen och forskare. Men det kanske inte är något som man upplever så starkt i sin vardag, där kanske direkta möten med människor är viktigare.

Jämställdhet

Traditionellt har lantbruket varit en manlig sfär. Det är ofta mannen som ärvt gården och kvinnan som flyttat till mannens gård. Kvinnan har ofta setts som lantbrukarhustru och inte som lantbrukare även om hon arbetat inom lantbruksföretaget (Alston, 1998). Eftersom gårdar oftast ärvs på den manliga sidan kommer även lantbrukardöttrar till jordbruksföretagen i vuxen ålder efter att de bildat familj (Djurfelt och Waldenström, 1995). Lantbrukets organisationer har också dominerats av män. I de intervjuer som genomförts i den här förstudien menar ett flertal lantbrukare att kvinnor har en mer framträdande roll inom det ekologiska lantbruket. Detta stöds också av intervjuer som genomförts av 15 lantbrukare på uppdrag av Ekologiska Lantbrukarna (Hagström, 1995). En del menar att det ofta är kvinnan som varit pådrivande för att ställa om produktionen på gården (Padel, 2001). Flera av de lantbrukare jag intervjuat menar också att det ofta är kvinnorna inom familjeföretagen som är pådrivande för att ställa om till ekologisk produktion. Men i just den här gruppen av bönder kan jag inte säga att det varit någon tendens till att kvinnorna är de som tagit initiativet till omställningen. Dessutom verkar det som att kvinnor är mer aktiva och representerade inom det ekologiska lantbrukets nätverk och organisationer än i lantbrukets föreningsliv i övrigt.

I en större norsk undersökning, omfattande 750 ekologiska gårdar och 750 konventionella, var 19,8 procent av de ekologiska lantbrukarna kvinnor, medan endast 10,1 procent av de konventionella var kvinnor (Bjørkhaug och Flø, 1999). Även i Danmark verkar kvinnorna vara relativt väl representerade bland de ekologiska lantbrukarna. I en enkätundersökning som skickades ut till samtliga danska ekologiska bönder, och som besvarades av 65 procent, utgjorde kvinnor 18 procent av de som svarade (Michelsen och Jæger, 2003). Men det är förstås inte uteslutet att kvinnor är bättre på att svara på enkäter och därför blir överrepresenterade. Som jämförelse kan nämnas att en enkätundersökning, som omfattade hela det danska lantbruket, hade en kvinnlig svarsfrekvens på 5 procent (Bager och Søgaard, 1995.)

Inom litteraturen finns det artiklar som lyfter fram kvinnors intresse för ekologisk produktion. Ett exempel är Sumner (2003), som genomfört en intervjuundersökning med kanadensiska kvinnliga ekologiska lantbrukare. En av hennes slutsatser är att det är vanligt att kvinnliga ekologiska lantbrukare anser att sociala värden som t.ex. det lokala samhället, mångfald, oberoende från stora företag och familjeliv är viktiga inom den ekologiska produktionen. Oro finns också för att kvinnors intresse ska minska när det ekologiska lantbruket blir alltmer regelstyrt och användningen av konventionella försäljningskanaler ökar (Bransholm och Kjærgaard, 2004).

Inhetteen (1998) lyfter fram att det finns många kvinnliga pionjärer inom det ekologiska lantbruket. Hon nämner tre tänkbara förklaringar till att ekologiskt lantbruk i hög grad har intresserat kvinnor. Hennes första förklaring är att det var möjligt att genomföra praktisk forskning på mindre odlade ytor som i trädgårdar, vilket fungerade bra med kvinnans sociala roll som husmor. Hon menar också att kvinnans traditionella vårdande roll överensstämde bra med målsättningen att producera hälsosam mat. Hennes tredje förklaring är att kvinnor är intresserade av ekologisk odling för att den framhäver jordbrukets sociala roll och att kvinnor gärna vill ha kontroll över den totala livssituationen.

De lantbrukare jag intervjuat var i stort sett eniga om att kvinnor är mer aktiva inom det ekologiska lantbruket och dess organisationer. Men flera menar att det inom lantbrukets traditionella primärproduktion, t ex spannmålsodling, även inom det ekologiska lantbruket är en tydlig manlig dominans. De vanligaste förklaringar som lantbrukarna använde för att förklara det högre kvinnliga deltagandet handlade både om att det ekologiska lantbruket har en större andel produktionsgrenar än det konventionella som intresserar kvinnor i högre

grad och att kvinnor är mer positiva till ekologisk produktion överhuvudtaget. Grönsaksodling och förädling är exempel på verksamheter som skulle kunna vara särskilt intressanta för kvinnor. Lantbrukarna menade att dessa produktionsgrenar hänger närmare samman med det som kvinnor traditionellt har arbetat med på landsbygden. De flesta lantbrukarna ansåg också att kvinnor ofta har ett större intresse av miljöfrågor och djurvälstånd än män. Några lantbrukare trodde också att kvinnor är mer öppna för nya idéer och sitter mindre fast i traditionen än många män.

I den norska undersökningen, som nämns i inledningen, av avsnittet undersöktes norska lantbrukares värderingar (Bjørkhaug, 2004). Ett urval av norska lantbrukare tillfrågades per mejl om sina värderingar. Lantbrukarna delades upp i fyra grupper; kvinnliga respektive manliga ekologiska brukare samt kvinnliga respektive manliga konventionella brukare. Andelen kvinnor var dubbelt så hög i den ekologiska gruppen som i den konventionella gruppen. Gruppen kvinnliga ekologiska brukare var yngst och hade högst formell utbildning, ofta kom de från andra sektorer än lantbruket. De konventionella manliga lantbrukarna var äldst och hade lägst utbildning. Gruppen kom oftast från lantbrukssektorn. De två grupper som hade mest gemensamt var konventionella kvinnliga brukare och manliga ekologiska brukare. De konventionellas motiv till att bedriva lantbruk var oftare tradition eller att kunna försörja sig själv, medan de ekologiska oftare motiverade sitt yrkesval med intresse för lantbruk och miljö. I studien kunde hon uppmäta skillnader i värderingar mellan män och kvinnor, liksom mellan ekologiska och konventionella brukare. Men när dessa kategorier kombinerades utsläcktes könsskillnaderna. Utifrån studien kan man därför inte dra slutsatsen att kvinnor och män, p.g.a. olika värderingar, generellt bedriver lantbruk olika.

Kompetensutveckling

En vanlig uppfattning är att ekologisk produktion är en större utmaning som kräver mer kompetens än konventionell, eftersom insatsmedel som konstgödsel och kemiska bekämpningsmedel inte får användas. Nästan alla lantbrukare jag intervjuat menar att satsningen på ekologisk produktion har inneburit att de har behövt skaffa sig specifika kunskaper dels när det gäller produktionsteknik och, i förekommande fall, försäljning direkt till konsumenter.

Men flera menade också att det är nödvändigt att själv experimentera och utveckla eftersom den kunskap som finns att tillgå inte är tillräcklig. I en enkätundersökning med ekologiska lantbrukare som Jordbruksverket genomfört (2003) var den vanligaste källan till kunskap tidningar, tidskrifter och nyhetsblad. Men ganska många,

särskilt i norra Sverige, menade också att man inte hade skaffat sig någon särskild kunskap. Det kanske inte i och för sig är så konstigt eftersom det är ett mindre steg att gå över till ekologisk drift för ett norrlandsjordbruk med en låg användning av kemikalier och mycket vall i växtföljden än för ett växtodlingsföretag i södra Sverige.

Många av lantbrukarna ansåg också att utbildningsbakgrunden hos de ekologiska lantbrukarna var mer skiftande än hos konventionella lantbrukare. Detta stöds också av en norsk undersökning (Bjørkhaug och Flø, 1999). Deras enkätundersökning visar att utbildningsnivån hos de norska ekologiska lantbrukarna är dels mer skiftande och dels högre än hos de konventionella. Kanske kan det ekologiska lantbruket locka nya kategorier människor som tillför landsbygden annan och kompletterande kompetens som kan vara till stor nytta för landsbygdens utveckling?

Lantbruket som kulturbärare

Inom den framväxande småskaliga livsmedelsförädlingen strävar man ofta efter att bevara och utveckla lokala mattraditioner. Ekologiska råvaror används i stor utsträckning, även om de inte alltid är KRAV-godkända, enligt Bodil Cornell på Eldrimner, nationellt resurscentrum för småskaligt mathantverk (muntl., 2007). Ofta används råvaror från den egna ekologiska gården eller från närområdet. Därför är det troligt att ekologiskt lantbruk bidrar till lokal matkultur och mångfald. Det är också möjligt att traditionell kunskap och lokal kunskap inom jordbruksproduktionen bättre tas tillvara när man inte kan lösa problem i produktionen t.ex. genom att använda kemiska bekämpningsmedel. Det ekologiska lantbrukets roll för kulturlandskapet beskrivs i avsnittet om Landskap och biologisk mångfald.

Lantbruket som mötesplats

En baksida av den utveckling som lantbruket har genomgått de senaste 60 åren är att det är färre som arbetar på gårdarna och att lantbruk har blivit allt mer av ensamarbete. Men det var endast en av de lantbrukare, som jag intervjuade, som upplevde att det var ett problem med mycket ensamarbete. Istället beskrev de flesta lantbrukarna en stor mängd möten med människor på sina gårdar. Det handlade om alltifrån praktikanter, internationella studenter, studiebesök och kundkontakter. En lantbrukare beskrev det som "en strid ström av människor till gården". Många av lantbrukarna var också aktiva i lokalt föreningsliv.

I en seminarierapport (Björklund och Milestad, 2006) beskrivs lantbrukets sociala funktioner. Rapporten bygger på en studie av skogs-

och mellanbygder i Östergötland, Västra Götaland, Närke och södra Norrland och behandlar jordbruket generellt och inte just det ekologiska jordbruket. Björklund och Milestad beskriver gårdarnas sociala funktion som viktiga mötesplatser. Det handlar t.ex. om försäljning på gårdarna och resurser, som byggnader och maskiner, som kan användas för gemensamma aktiviteter.

De flesta av de lantbrukare som jag intervjuade menade att den ekologiska driften gjorde att gårdarna blev intressantare som mötesplatser t.ex. för att konsumenterna gärna vill köpa ekologiska produkter i de fall där de säljs på gårdarna. En del menade också att det är lättare för ekologiska gårdar att hitta intresserade praktikanter. Temat lantbruket som mötesplats berörs också i avsnittet om landsbygdsutveckling.

Landskap och Biologisk mångfald

Kulturlandskapet är värdefullt både för dem som är bosatta på landsbygden och för dem som tillbringar sin fritid där. Det kan därför tänkas att den biologiska mångfalden är viktig både för bosättningen på landsbygden och för möjligheterna att utveckla landsbygdsturism.

Det får anses belagt att ekologisk produktion är positiv för artrikedomen i kulturlandskapet. På uppdrag av Centrum för uthålligt lantbruk (CUL), SLU, genomförde Ahnström (2002) en litteraturoversikt om den ekologiska produktionens påverkan på den biologiska mångfalden. Därför finns det inte anledning att göra någon större genomgång i den här rapporten. De positiva effekterna av ekologisk produktion för den biologiska mångfalden är inte heller särskilt omdebatterade.

Ett exempel på aktuell forskning är en dansk undersökning som visar att kantvegetationen runt ekologiska åkrar innehåller en större biologisk mångfald (Petersen, 2005). Det bekräftas också i en fallstudie av en omställning till ekologisk produktion på en stor engelsk gård. Omställningen visade sig bidra till en större biologisk mångfald (Cobb m.fl., 1999). Ytterligare en undersökning, som

behandlar fåglar i kulturlandskapet som genomfördes i England visar på ett större antal fåglar på ekologisk odlade gårdar (Wilson, 1993). I en metanalys bekräftar även Bengtsson m.fl. (2005) att den biologiska mångfalden är större inom ekologiskt jordbruk. Men resultaten visar också att effekten av ekologisk odling är större i intensiva jordbrukslandskap än i småskaliga, mer varierade landskap.

Eftersom man inte använder kemiska bekämpningsmedel har fler arter möjlighet att överleva i kulturlandskapet. Om lantbrukare väljer att fortsätta med sin produktion tack vare att det finns möjlighet att ställa om till ekologisk odling har det också positiva effekter på kulturlandskapet eftersom det innebär att hävden fortsätter. Avsaknaden av bekämpningsmedel behöver inte vara den enda förklaringen till en högre biologisk mångfald på ekologiska gårdar. Allsidigare växtföljd och en annan landskapsstruktur kan också vara viktiga faktorer. I en större enkätundersökning, omfattande 1400 svenska lantbrukare, var förbättrad biologisk mångfald och mer öppet landskap de två förändringar som var vanligast när lantbrukarna själva rapporterade resultaten av övergången till ekologiskt lantbruk på sina egna gårdar (Jordbruksverket, 2003).

Det är sannolikt så att det inte bara är den biologiska mångfalden som är viktig. Även landskapsbilden och dess estetiska värden har antagligen betydelse för livskvaliteten. Antrop (2000) har föreslagit ett antal egenskaper hos landskapet som är betydelsefulla för att det ska uppfattas som positivt. En av dessa egenskaper är "diversity and variation". Här är kunskapen om det ekologiska lantbrukets roll mindre. Men i en dansk undersökning hittade man signifikanta skillnader mellan landskapsstrukturerna på ekologiska och konventionella gårdar (Levin, 2005). Även i Rhöngold-fallet, som nämns under avsnittet om landsbygdsutveckling, hade den ekologiska produktionen en positiv inverkan på landskapet (Knickel och Renting, 2000). Den undersökningen betonar att både den positiva värdeaddning, som ekologisk produktion har, och en attraktiv landskapsbild kan vara mycket väsentlig för landsbygdens utveckling och inte minst för utvecklingen av andra landsbygdsnäringar än livsmedelsproduktion.

Regelverken för ekologisk produktion beaktar inte landskapsstruktur. Men det är möjligt att nödvändigheten att klara växtnäringstillförsel, ogräs, sjukdomar och skadedjur leder till en annan landskapsstruktur. Kan mer allsidiga val av växtföljder och andra produktionsmetoder ha betydelse även för landskapsbilden? Hur spelar brukarnas värderingar in? Har de ekologiska lantbrukarna värderingar som skiljer sig från de konventionella och har i så fall dessa värderingar betydelse för

landskapsbilden? Hendriks m.fl. (2000), som jämfört ekologiska och konventionella gårdar i Nederländerna, menar att det är så. I deras studie hade de ekologiska gårdarna högre landskapskvaliteter. Det förklaras delvis med mer allsidiga växtföljder som en följd av att man behöver ha det inom ekologisk produktion. Men man lyfter också fram att det har betydelse att de ekologiska lantbrukarna ofta har andra värderingar än konventionella. Storstad och Björkhaug (2003) hävdar också, med stöd i en undersökning av norska lantbrukare, att ekologiska producenter har andra värderingar än konventionella när det gäller miljöfrågor och djurvälstånd. Frågan är givetvis om det är dessa annorlunda värderingar som inneburit att man valt ekologisk produktion eller om valet av ekologisk produktion har inneburit att lantbrukarna har förändrat sina värderingar.

Ett par av de lantbrukare som jag intervjuat hade ställt om till ekologisk produktion framför allt av ekonomiska skäl. Men de menade att förändringen av produktionen hade inneburit att de delvis fått andra värderingar t.ex. ett större miljöintresse.

En studie på gårdsnivå, omfattande några gårdar i Nederländerna, Tyskland och Sverige, indikerar att det ekologiska lantbruket bidrar till en mer varierad landskapsbild och markanvändning (Mansvelt m.fl., 1998). I projektet har man jämfört de ekologiska gårdarna med deras granngårdar med avseende på många olika landskapselement. Forskarna menar att deras projekt är av pilotkaraktär och det behövs mer djupgående forskning som inkluderar fler gårdar, beaktar landskapet utöver gårdsnivån och sträcker sig över flera år. Men de menar att det är intressant att deras resultat i pilotstudien stämmer överens med de målsättningar som finns inom den ekologiska produktionen. I studien ingick även intervjuer med lantbrukarna som handlade om "social survival of the farm landscapes". Resultatet av intervjuerna tyder på fler anställda och mer besökare, t.ex. kunder och studiebesök, än på de konventionella gårdarna. Gårdarnas struktur, mångfald och estetiska kvaliteter var uppskattade av både av dem som var verksamma på gårdarna och av besökare.

I en studie från Nya Zeeland undersöktes de skilda värderingarna inom det konventionella och det ekologiska jordbruket (Shelly m.fl., 2001). Den visar att det inte alls är självklart att det mer omväxlande landskap, som de ekologiska odlarna skapar, upplevs som positivt av alla. Konventionella bönder kan se ned på de ekologiska lantbrukarna eftersom deras gårdar upplevs som mer ostädade och mindre strukturerade. En förklaring som nämns är att det fortfarande råder en nybygggarmentalitet på Nya Zeeland som inte värderar variation

i landskapsbilden och biologisk mångfald. Strikta, geometriska fält med kortklippt gräs signalerar hög social status bland de konventionella bönderna.

En, för svenska förhållanden, mer närliggande studie har presenterats av Hansen m.fl. (2006). I ett danskt forskningsprojekt, "Nature Quality in Organic Farming" undersöktes bl.a. natursynen hos olika aktörer. Det visade sig att det fanns skillnader mellan biologer, lantbrukare och friluftsförbund. Biologerna betonade naturens eget värde. De ekologiska lantbrukarna såg naturen som en samarbetspartner. Friluftsförbunden betonade naturen som en arena för upplevelser. En slutsats som dras är att de ekologiska lantbrukarna behöver fundera på vilka förväntningar på kulturlandskapet som man vill prioritera att infria. Även Noe m.fl. (2005) menar, med stöd i ett dialogprojekt mellan ekologiska producenter och biologer i Danmark, att det finns olika värderingar och åsikter om vilken natur som ska prioriteras i kulturlandskapet. Inom forskningsprojektet har man utvecklat indikatorer för att underlätta en dialog om naturvärden. Författarna menar att det ekologiska jordbruket har en stor potential för att bevara arter och biotoper, men att det behövs indikatorer för att kunna utnyttja potentialen på ett effektivt sätt.

Behov av forskning

Beskrivningar av målsättningar och syften med ekologisk produktion innehåller i stort sett alltid sociala värden. Några definitioner uppställda av organisationer har beskrivits ovan, men många forskare har också formulerat definitioner. Ett tidigt exempel är Keeny (1989) som beskriver "sustainable agriculture: "agricultural systems which are environmentally sound, profitable, and productive and that maintain the social fabric of the rural community". Lampkin (1994) har utarbetat en detaljerad definition av "organic farming" som även, i viss mån, tar upp sociala värden. Målet med ekologisk produktion, enligt Lampkin, är "to create, integrated, humane, environmentally and economically sustainable agricultural production systems, which maximize reliance on farm-derived renewable resources and the management of ecological and biological processes and interactions, so as to provide acceptable levels of crop, livestock and human nutrition, protection from pests and diseases, and appropriate return to the human and other resources employed."

Trots att tankar om sociala värden är relativt framträdande inom den ekologiska produktionen finns det inte så mycket forskning som har studerat de sociala effekterna. Frågan diskuterades på en Workshop som arrangerades av OECD (2002) och en slutsats av diskussionen blev att: "The analysis and understanding of the social aspects of organic farming are least well developed, and comparisons with conventional agriculture are not easy to make."

Särskilt stor är bristen på empirisk forskning som är statistiskt säkerställd. Viss kunskap finns om de sociala orsakerna till att man ställer om sin produktion (Michelsen och Jæger, 2003; Østergaard, 1998), men den kunskapen är inte relevant för att bedöma de sociala effekterna av en omställning. De forskare som har berört frågeställningen undersöker ofta socioekonomiska effekter av ekologisk produktion. Men när man går igenom den typen av undersökningar visar det sig ofta att man koncentrerat sig på lönsamhetsaspekter på den enskilda gården. Arbetskraftsbehovet är kanske den faktor med sociala konsekvenser som är mest studerad. Men inte heller där finns det tillräckligt mycket relevanta och jämförbara studier.

Inledningsvis nämnde jag att en förklaring till bristen på forskning kan vara att man fokuserat på regelverken och miljöersättningarna för ekologisk produktion som endast i mindre omfattning tar upp sociala frågor. En annan orsak kan vara att sociala effekter anses mer svåra att mäta och kvantifiera än miljöpåverkan och lönsamhet. Kanske man också i hög grad har koncentrerat sig på effekter på den enskilda gården och inte i så stor utsträckning studerat effekter på omgivningen. Möjligen kan det också vara så att jordbruksforskare av tradition hellre ägnar sig åt naturvetenskap och ekonomi än sociala förhållanden eftersom de ofta är naturvetare eller ekonomer. Inom disciplinär naturvetenskaplig forskning försöker man också isolera de faktorer man studerar för att förtydliga orsakssamband. Det kan leda till att man inte uppmärksammar helheten och tappar systemperspektivet.

Morris (2001) skriver, i en jämförande rapport om konventionell, integrerad och ekologisk produktion: "Research on the social impacts of organic farming is extremely limited." Även Lampkin (1994) betonar att sociala värden inom det ekologiska jordbruket, som inte är kvantifierade ekonomiskt, behöver större uppmärksamhet inom forskningen. Det finns också en brist på kunskap som kopplar t.ex. ökad biologisk mångfald och förbättrade socio-ekonomiska förhållanden med omställningen till ekologisk produktion (Cobb m.fl., 1999), även om själva kopplingen mellan ekologisk produktion och biologisk mångfald är väl dokumenterad.

Förra året (2006) höll Organic Agriculture Centre of Canada konferensen "Social Research in Organic Agriculture". Richardson (2006) framhöll behovet av forskning på området: "It can be argued that social sustainability has been the least developed of the three components in sustainable agriculture frameworks. In some ways it may be the most difficult to grasp, as many facets of social relations are immaterial, and thus difficult to see, and since the social aspects of agriculture have not been studied as extensively as the agronomic dimensions."

Behovet av forskning måste betraktas som stort, inte endast beroende på att så lite av området är beforskat, utan också för att den samhällsreliga målsättningen om en hållbar utveckling så tydligt innefattar sociala målsättningar. Dessutom har behovet av en positiv utveckling på landsbygden blivit uppmärksammat. Näringsliv och service behöver utvecklas för att möjliggöra bosättning på landsbygden och förutsättningar för turism. Utveckling av landsbygden handlar inte bara om livskvaliteten för de som är bosatta utanför städerna utan också om att kunna erbjuda positiva mervärden för de stora stadsbefolkningarna.

Ett antal områden där det finns behov av mer forskning är:

- Den ekologiska produktionens roll inom landsbygdsutvecklingen.
- Jämställdhet och ekologisk produktion.
- Integration – kan ekologisk produktion spela en roll?
- Arbetskraftsbehov och ekologisk produktion.
- Hälsa och arbetstillfredsställelse.
- Social profil och konsumentintresse
- Ekologisk produktion och landskapet.

Den ekologiska produktionens roll inom landsbygdsutvecklingen

Den roll som den ekologiska produktionen har för att stimulera en positiv utveckling på landsbygden är mycket intressant. Den litteratur som finns på området pekar på att det ekologiska lantbruket kan spela en viktig roll inte minst för att nya kontaktytor skapas genom nya typer marknadskanaler. Dessutom ökar intresset från både allmänheten och kollegor inom lantbruket för att besöka gårdarna. Det intryck jag har fått från mina intervjuer med ekologiska lantbrukare är att många är entreprenörer och både har genomfört eller planerar att genomföra utveckling av sina företag som ibland innebär helt nya affärsområden. Det ekologiska lantbrukets karaktär verkar, både utifrån litteraturstudien och mina intervjuer, vara entreprenörsinriktad. Ett metodologiskt problem för den som söker direkta orsakssamband mellan ekologisk produktion och landsbygdsutveckling är givetvis om det är så att de företagare som satsar på ekologiskt lantbruk i större utsträckning är entreprenörer och att det är orsaken till att man förnyar sina företag och inte den ekologiska produktionen i sig.

De intervjuer som jag genomfört tyder på att det inom det ekologiska lantbrukets nätverk och organisationer finns en positiv framåtanda och dynamik som skulle kunna vara väsentlig för en utveckling av landsbygden. I stort sett alla lantbrukare som jag har haft kontakt med under den här förstudien upplever att valet av ekologisk produktion är viktig för arbetstillfredsställelse och känsla av att göra något bra. För ett antal av dem jag samtalat med skulle det överhuvudtaget inte vara något alternativ att driva gården konventionellt. Kanske kan en större arbetstillfredsställelse vara en viktig kraft som ökar möjligheterna att utveckla landsbygden?

Intressant, ur ett forskningsperspektiv, är inte bara att undersöka vilken betydelse ekologisk produktion har för utvecklingen av landsbygden. Inte minst de nätverk som skapas inom den ekologiska produktionen och dess kontakter med omgivningen skulle kunna vara intressanta i ett utvecklingsperspektiv. Kunskapen om de ekologiska

lantbrukarnas roll i lokala nätverk och föreningsliv skulle vara angelägen att förbättra. Dessutom skulle det vara intressant med förbättrad kunskap om hur den ekologiska produktionen skulle kunna användas för att utveckla landsbygden såväl när det gäller företagande och service som för att skapa attraktiva miljöer för boende och fritid. Finns det regioner, i Sverige eller utomlands, där man varit särskilt framgångsrik med att använda ekologisk produktion inom landsbygdsutveckling? Och hur har man gått tillväga där man har lyckats? EUs nya landsbygdsprogram, som gäller från och med i år, är mer inriktat på landsbygdsutveckling än tidigare, vilket ytterligare aktualiserar behovet av kunskap. Kanske kan det ekologiska lantbruket spela en viktig roll i att utveckla kooperativa företagande i mindre skala. Maria Gardfjell, som arbetar som konsult inom landsbygdsutveckling och särskilt med ekologisk produktion (muntl., 2007), menar att det idag finns ett ökat intresse för den kooperativa samarbetsformen bland ekologiska producenter.

Jämställdhet och ekologisk produktion

Företagandet inom jordbrukssektorn är fortfarande manligt dominerat. Kvinnors arbete syns inte så tydligt eftersom det är vanligare att det är mannen som står för jordbruksdriften inom familjeföretagen.

Den litteratur som jag har studerat tyder på ett högre kvinnligt deltagande inom den ekologiska produktionen. Dessutom uppger nästan alla de ekologiska lantbrukare jag intervjuat att det är fler kvinnor som är aktiva inom den ekologiska produktionen än inom den konventionella. Det var endast en lantbrukare som inte hade någon uppfattning och han var inte aktiv i några föreningar. Det högre kvinnliga deltagandet inom det ekologiska lantbruket och det ekologiska lantbrukets nätverk och organisationer, borde vara positivt för den sociala miljön inom lantbruket och bidra till en större jämställdhet. De lantbrukare som jag samtalat med upplever också det som värdefullt att fler kvinnor väljer att engagera sig.

Men den egentliga kunskapen om jämställdheten inom jordbruket är väldigt bristfällig liksom kunskap om hur potentialen inom det ekologiska lantbruket skulle kunna utnyttjas bättre för att åstadkomma en positiv social utveckling inom lantbruket och den omgivande landsbygden. Det har varit svårt att ens hitta könsuppdelad statistik som rör lantbruket. Bristen på offentlig statistik är också något som understrukits av Djurfelt och Waldenström (1995). Förbättrad kunskap inom det här området skulle kunna vara mycket värdefull för att bättre kunna arbeta med jämställdhetsfrågor inom lantbruksområdet.

Integration - kan ekologisk produktion spela en roll?

En aspekt av socialt hållbar utveckling av jordbruket som sällan diskuteras är integrationsfrågor. Det är få nya svenskar som funnit en framtid inom jordbruksnäringen. Visserligen finns det lantbrukare från andra EU-länder, t.ex. Danmark och Nederländerna, som flyttat till Sverige p.g.a. lägre markpriser och tillgång till mjölkkvot, men de stora grupperna av flyktinginvandrare har bosatt sig i städerna. Det borde inte bero på att det inte finns kunskap, tradition och intresse. I stadsområden med mycket invandrare är många aktiva hobbyodlare på kolonilotter. Invandrarna representerar också många skiftande bakgrunder och varför skulle inte jordbruks- och trädgårdsnäring kunna innebära möjligheter för fler? Det verkar inte troligt att det är en generell kunskapsbrist inom invandrargrupperna som gör att få hittar framtidsmöjligheter inom jordbruk och trädgårdsnäring. En troligare förklaring är bristande kontaktnät och förankring på den svenska landsbygden.

I den litteratur som tar upp sociala aspekter på ekologisk produktion är det svårt att hitta integrationsfrågorna, trots att dessa frågor anses som viktiga bland de sociala frågorna i samhällsdebatten. Bristen på forskning behöver inte betyda att det inte är ett relevant och intressant forskningsområde. Förklaringen kan vara så enkel att det inte

finns tradition bland jordbruksforskare att ta upp de här aspekterna. Dessutom är, såsom tidigare betonats i den här förstudien, sociala hållbarhetsfrågor generellt sett bristfälligt belysta inom forskningen om ekologisk produktion.

Inom den ekologiska produktionen har företagarna, såsom tidigare beskrivits, en mer skiftande bakgrund, både när det gäller kön och utbildning, än inom den konventionella produktionen. Det är också vanligare att man har en annan bakgrund än lantbruk. De flesta av de intervjuade lantbrukarna beskriver också nätverken inom den ekologiska produktionen som spännande, med intressanta diskussioner och olika kategorier lantbrukare. En spännande tanke är om det ekologiska lantbruket, med dess sociala miljö, skulle kunna vara en kraft i integrationsarbetet. Kanske fler av de nya svenskarna skulle kunna hitta möjligheter inom lantbruket? En intressant forskningsuppgift vore att undersöka om den ekologiska produktionen skulle kunna ha en viktig potential för integrationsarbetet på landsbygden.

Arbetskraftsbehov och ekologisk produktion

Det finns en del studier gjorda som jämför arbetsmängden på ekologiska gårdar med konventionella men de studier som har gjorts är ofta svåra att jämföra med varandra. Dessutom redovisas inte alltid orsakerna till t.ex. ökad arbetsmängd på ett tydligt sätt, vilket innebär att man inte säkert vet om det är själva primärproduktionen eller om det är mer arbete med förädling och försäljning som medför ökat arbete. Förhållandena skiljer sig också mycket åt mellan olika produktionsgrenar. Marino (1997), som gjort en genomgång av studier om arbetsåtgång inom ekologisk produktion, betonar ett ökat behov av forskning, särskilt forskning med ett statistiskt tillvägagångssätt som möjliggör en generalisering av resultaten.

Det är tydligt att det finns behov av mer kunskap på området. Men det behövs inte bara mer kunskap om arbetsbehovet i sig, utan dessutom om hur ett eventuellt ökat behov av arbetskraft kan användas för utvecklingen av landsbygden. Väsentligt är också att undersöka eventuella negativa konsekvenser av ett ökat arbetskraftsbehov t.ex. om stress och känsla av otillräcklighet ökar.

Hälsa och arbetstillfredsställelse

Det finns inte mycket kunskap om de ekologiska lantbrukarnas hälsa och arbetstillfredsställelse. Arbetstillfredsställelse kan, förutom att ha ett värde i sig, också vara en viktig faktor för att främja utveckling på landsbygden.

Någon statistik där man skiljer ut de ekologiska lantbrukarnas hälsa verkar inte finnas. Det kan kanske bero på att gruppen lantbrukare är så pass begränsad att man inte har brytt sig om att dela upp gruppen. Men minst lika intressant, som att få reda på mer om de ekologiska lantbrukarnas hälsa i relation till konventionella lantbrukare, är hur människorna i den omgivande landsbygden påverkas av om närliggande gårdar brukas ekologiskt.

Social profil och konsumentintresse

Det har gjorts ett stort antal undersökningar av konsumenters attityder till ekologisk mat. Konsumenter har tillfrågats om sitt intresse för att köpa ekologiskt mat. Dessa undersökningar är nästan helt inriktade på frågor som rör miljö, hälsa, smak och i viss mån djurvälstånd (Ekelund, 2003). Men kunskapen är begränsad om konsumenters vilja att välja ekologiskt av sociala skäl, t.ex. kopplat till rättvis handel och bra sociala villkor för de som arbetar i produktionen. Om den sociala profilen stärks inom den ekologiska produktionen, vilket är målsättningen inom IFOAM, blir det mer intressant att veta mer om konsumenternas önskemål. Dessutom underlättar givetvis ett starkt konsumentintresse möjligheterna att stärka sociala profilen. Kunskap om ett eventuellt konsumentintresse skulle också göra det intressant för både ekologiska producenter och handeln att marknadsföra den ekologiska produktionens sociala innehåll.

Ekologisk produktion och landskapet

Att den biologiska mångfalden påverkas i positiv riktning på de gårdar som väljer ekologisk produktion är inte särskilt omtvistat, även om man inte alltid vet i hur stor utsträckning eller hur snabbt förändringarna kommer. När det gäller landskapets struktur och estetiska kvaliteter har det genomförts betydligt mindre forskning. Højring (2001) påpekar särskilt bristen på kunskap om hur ekologisk produktion påverkar kulturlandskapets estetiska kvaliteter. Intressant är också att få mer kunskap om hur eventuell påverkan på landskapet kan ha betydelse för landsbygdsutveckling och turism. De vanligaste förklaringarna till att det kan finnas skillnader mellan landskapet på ekologiskt och konventionellt odlade gårdar är att de ekologiska kanske är belägna i jordbrukslandskap med andra förutsättningar, att den ekologiska produktionen kräver andra växtföljder och att de ekologiska lantbrukarna har andra värderingar. Om värderingarna skiljer sig åt är det en intressant fråga i sig om de som väljer ekologisk drift har annorlunda värderingar från början eller om det också kan vara så att de som väljer ekologisk produktion utvecklar andra värderingar. Det är en frågeställning som är relevant inte bara för hur man ser på landskapet utan lika relevant för värderingar som rör andra miljöfrågor, djurvälstånd, livskvalitet och sociala sammanhang.

Referenser

Ahnström, J. 2003. Ekologiskt lantbruk och biologisk mångfald – en litteraturgenomgång. Centrum för uthålligt lantbruk (CUL), SLU.

Alston, M. 1998. Farm women and their work: why is it not recognized? *Journal of Sociology*. Vol 7, nr 1, s. 23-24.

Antrop, M. 2000. Background Concepts for Integrated Landscape Analysis. *Agriculture, Ecosystems and Environment*. Nr 77, s. 291-302.

Banks, J. & Marsden, T. 2001. The nature of Rural Development: The Organic Potential. *Journal of Environmental Policy and Planning*. Vol 3, s. 103-121.

Bengtsson, J., Ahnström, J. & Weibull, A.C. 2005. The effects of organic agriculture on biodiversity and abundance: a meta-analysis. *Journal of applied Ecology*. 42, 261-269.

Bjørkhaug, H. 2004. Is there a “feminine principle” of farming – and is organic farming a way of expressing it? Centre for Rural Research. Paper nr 5/04.

Bjørkhaug, H. & Flø, B. E. 1999. Production and distribution of organic food in Norway – from the farmer’s point of view. XVIII Congress of the European Society for Rural Sociology, “How to be Rural in Late Modernity – Process, Project and Discourse.” Paper 5/99.

Björklund, J. & Milestad, R. 2006. Lantbruket som nav i bygdeutveckling. Seminarierapport. CUL, SLU

Bransholm Pedersen, K. & Kjærgaard, B. 2004. Do we have room for shining eyes and cows as comrades? Gender Perspectives on organic farming in Denmark? *Sociologia Ruralis*. Vol 44. Nr 4, s. 373-394.

Cierpka, T. & Geir, B. 2003. A social agenda for organic agriculture. *Organic Agriculture, Sustainability, Markets and Policies*. OECD. S. 171-173.

Cornell, B., Eldrimner. Personlig kommunikation. Januari 2007.

Darnhofer, I. 2005. Organic farming and Rural Development: Some Evidence from Australia. *Sociologia Ruralis*. Vol 45. Nr 4, s. 308-323.

Cobb, D., Feber, R., Hopkins, A., Stockdale, L., O'Riordan, T., Clements, B., Firbank, L., Goulding, K., Jarvis, S. & Macdonald, D. 1999. Integrating the environmental and economic consequences of converting to organic agriculture: evidence from a case study. *Land Use Policy*. Vol 16. Nr 4, s. 207-221.

Conford, P. 2001. *The Origins of the Organic Movement*. Edinburgh. Floris.

Djurfelt, G. & Waldenström, C. 1995. Kvinnor i svenskt lantbruk. Delrapport från projektet "Svenskt lantbruk under omställning". Arbetsmaterial.

Egoz, S., Browning, J. & Parking, H. 2001. Tastes in tension: form, function and meaning in New Zealand's farmed landscapes. *Landscape and Urban Planning*. Vol 57, s. 177-196.

Ekelund, L. 2003. På spaning efter den ekologiska producenten. En genomgång av 25 svenska konsumentundersökningar på livsmedelsområdet. *Ekologiskt lantbruk*. Nr 39. Centrum för uthålligt lantbruk, SLU.

Ekologiska lantbrukarna. 2006. Det nödvändiga systemskiftet. Jordbrukspolitiskt program.

EU. 1991. Rådets förordning (EEG) nr. 2092/91.

EU-kommissionen. 2004. Action plan for organic food and farming. COM (2004) 415.

EU-kommissionens hemsida. Maj 2007. http://www.ec.europa.eu/agriculture/qual/organic/ben/index_sv.htm.

Gardfjell, M., Gardfjell EKO/EkoG. 2007. Personlig kommunikation. April 2007.

Hagström, E. 2005. Entreprenörer, Inspiratörer, Ekologiska lantbrukare. Broschyr utgiven av Ekologiska Lantbrukarna.

Hansen, L., Noe, E., & Højring, K. 2006. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*. Nr 19, s. 147-168.

Hanson, J.C. 1997. Organic versus conventional grain production in the mid-Atlantic: An economic and farming system overview. *American Journal of Alternative Agriculture*, Vol 12. Nr. 1, s. 2-9.

Harrison-Mayfield, L., Dwyer, J. & Brooks, G. 1996. *The Socio-Economic Effects of the Countryside Stewardship Scheme*. Countryside Commission. London.

Heckman, J. 2006. A history of organic farming: Transitions from Sir Albert Howard's War in the Soil to USDA National Organic Program. *Renewable Agriculture and Food Systems*. 21 (3), s. 143-150.

Hendriks, K., Stobbelear, D.J. & van Mansfelt, J.D. 2000. The appearance of agriculture An assessment of the quality of landscape of both organic and conventional farms in West Friesland. *Agriculture, Ecosystems and Environment*. Vol 77, s. 157-175.

Hird, K. 1997. *Double Yield. Jobs and sustainable food production*. SAFE Alliance.

Højring, K. 2001. *Naturkvalitet i Økologisk Jordbrug*. DARCOF report. Nr 9, s. 73-82.

Hållbarhetsrådet. 2006. *Gör din kommun hållbar*. Boverket.

Howard, A. 1943. *An Agricultural Testament*. Oxford University Press. New York.

Inhetveen, H. 1998. Women Pioneers in Farming: A Gendered History of Agricultural Progress. *Sociologia Ruralis*. Volume 38. Nr 3, s. 265-285.

Jordbruksverket. 2003. *Ekologisk produktion. Resultat av en enkätundersökning till lantbrukare*.

Keeney, D.R. 1989. Toward a sustainable agriculture. Need for clarification of concepts and terminology. *American Journal of Alternative Agriculture*. Vol 4, s. 101-105.

Knickel, K. & Renting, H. 2000. Methodological and Conceptual Issues in the Study of Multifunctionality and Rural Development. *Sociologia Ruralis*. Vol 40, nr. 4, s. 512-528.

Kramer, D. 1984. Problems facing Canadian farmers using organic agricultural methods. Paper presented by Canadian Organic Growers to Friends of the Earth. Ontario.

KRAV. 2007. http://www.krav.se/ArticlePages/200502/23/20050223134931_public090/20050223134931_public090.dbp.asp

Källander, I, Ekologiska Lantbrukarna. Personlig kommunikation. Maj 2007.

Lampkin, N.H. 1994. Researching Organic Farming Systems . S. 27-43. The Economics of organic farming systems. Eds. Lampkin, N.H. & Padel, S.

Levin, Gregor. 2006. Relationships between Danish organic farming and landscape composition. Agriculture, Ecosystems and Environment. Vol 210, issue 2-4, s. 330-344.

Lorenzen, R., Neil, C., Corbo, K. & Courville, S. 2004. SASA (Social Accountability in Sustainable Agriculture) Final Report on Social Standards and Social Auditing Methodologies. ISEAL Alliance. Bonn.

Marino, D., Santucci, F.M., Zanolli, R. & Fiorani, S. 1997. Labour intensity in conventional and organic farming. Paper presented at the 3rd ENOF Workshop "Resource use in organic farming" in Ancona, Italy.

van Mansvelt, J.D., Stobbelaar, D.J. & Hendriks, K. 1998. Comparison of landscape features in organic and conventional farming systems. Landscape and Urban Planning 41. Nr 3, s. 209-227.

Mccann, E., Sullivan, S., Erickson, D. & de Young, R. 1997. Environmental, Economic Orientation and Farming practices: A Comparison of Organic and Conventional Farmers. Environmental Management. Nr 5, s. 747-758.

Michelsen, J. & Jæger Meier, M. 2003. Danske økologiske landbrugere 1995. En beskrivelse baseret på en spørgeskemaundersøgelse. Politologiske Skrifter. No 3/2003. Institut for Statskundskab. Syddansk Universitet.

Morris, C. 2001. Comparison of the social, economic and environmental effects of organic, ICM and conventional farming. Final report to the Countryside Agency.

Mülebach, I. & Mülebach, J. 1994. Economics of Organic Farming in Switzerland. The Economics of Organic Farming. Eds. Lampkin N.H. & Padel S.

Nordström Källström, H. 2002. Att vara lantbrukare eller inte. En studie av förutsättningar för livskraftigt lantbruk I tre nedläggningsdrabbade områden i Sverige. SJV. Rapport 2002:10.

Noe, E., Halberg, N. & Reddersen, J. 2005. Indicators of biodiversity and conservational wildlife quality on Danish organic farms for use in farm management: A multidisciplinary approach to indicator development and testing. Journal of Agricultural and Environmental Ethics. Nr 18, s. 383-414.

OECD. 2002. Workshop on organic agriculture 23-26 September 2002. Conclusions and Recommendations.

Offerman, F. & Nieberg, H. 2000. Economic Performance of Organic Farms in Europe. Volume 5.

Padel, S. 2001. Conversion to Organic Farming: A Typical Example of the Diffusion of an Innovation? Sociologia Ruralis. Vol 41, s. 40-61.

Petersen, S., Axelsson, J.A., Tybirk, K. & Aude, E. 2006. Effects of organic farming on field boundary vegetation in Denmark. Agriculture, Ecosystems and Environment. Vol 113, issue 1-4, s. 302-306.

Ploeg, J.D. 2000. Impact and potential: A comparative review of rural development practices, Sociologia Ruralis. Vol 40, nr 4. s. 529-543.

Pugliese, P. 2001. Organic Farming and Sustainable Rural Development: A Multifaceted and Promising Convergence. Sociologia Ruralis. Vol 41, nr 1, s. 112-130.

Pretty, J. 1998. The Living Land. Agriculture, Food and Community Regeneration in Rural Europe.

Regeringen. 2005. Strategiska utmaningar – En vidareutveckling av en svensk strategi för hållbar utveckling. Skrivelse från regeringen. 2005/2006:126.

Richardson, M. 2006. A Balancing Act: Juggling Economic Realities, Environmental Practices and Ethical Convictions. Social Research in Organic Agriculture Conference. Organic Agriculture Centre of Canada.

Rosenqvist, H. 2003. Ekologiskt jordbruk – lönsam för jordbrukaren? SLI skrift 2003:5.

Shreck, A., Getz, C. & Feenstra, G. 2006. Social sustainability, farm labor, and organic agriculture: Findings from an exploratory analysis. Agriculture and Human values. 23:439-449.

SJV. 2003. Ekologisk produktion. Resultat av en enkätundersökning till lantbrukare.

Storstad, O. & Bjørkhaug, H. 2003. Foundations of production and consumption of organic food in Norway: Common attitudes among farmers and consumers? Agriculture and Human Values. 20:151-163.

Sumner, J. 2003. Visions of Sustainability. Women organic farmers and rural development. Canadian women studies. Vol 23, s. 146-150.

USDA. 1980. Report and recommendations on organic farming.

Wilson, J. 1993. The "BTO Birds and Organic Farming Project": 1 year On. New Farmer and Grower, s. 31-34.

Wivstad, M., Milestad, R. & Lund, V. 2004. Regelverk – möjligheter och hinder att uppnå målen för ekologiskt lantbruk. Centrum för uthålligt lantbruk, SLU.

Wägner, Elin. 1941. Väckarklocka. Stockholm. Bonnier.

Østergaard, Edvin. 1998. Ett skritt tilbake og to frem. Institutt for plantefag. Norges lantbrukshøgskole.

Bilaga 1

Frågor till lantbrukare

Varje intervju inleddes med en beskrivning av syftet med förstudien och intervjuundersökningen. Därefter ställdes följande frågor:

1. Hur länge har du varit verksam som lantbrukare?
2. Vilken är gårdens produktionsinriktning och storlek?
3. Hur många arbetar på gården på helårsbasis respektive säsong? Familjeföretag? Män? Kvinnor?
4. När ställdes gården om till ekologisk produktion?
5. Varför ställde man om till ekologisk produktion?

6. Hur upplever du fördelar/nackdelar med att driva ditt företag och med att vara lantbrukare?

7. Vad har förändrades p.g.a. av att man gick över till ekologisk produktion?
 - 7a. Förändrades ekonomin i någon riktning, bättre eller sämre?
 - 7b. Ökade eller minskade arbetskraftsbehovet? I förekommande fall, fick man betalt för den ökade arbetsmängden?
 - 7c. Förändrades kontakterna med omvärlden? Kunder? Studiebesök? Kollegor? Praktikanter?
 - 7d. Har du och dina nya medarbetare behövt inhämta ny kunskap p.g.a. av att ni gått över till ekologisk produktion?
 - 7e. Förändrades din känsla av tillfredsställelse i arbetet och i så fall på vilket sätt?
 - 7f. Om du har barn i lämplig ålder, påverkas deras vilja att ta över gården av att den drivs ekologiskt? Är det viktigt att gården drivs vidare av något av dina barn?

8. Är det något du vill berätta som kan ha betydelse för studien?

Centrum för uthålligt lantbruk – CUL – är ett samarbetsforum för forskare och andra med intresse för ekologiskt lantbruk och lantbrukets uthållighetsfrågor. CUL arbetar med utveckling av tvärvetenskapliga forskningsmetoder och för samverkan och samplanering av insatser för:

- forskning
 - utvecklingsarbete
 - utbildning
 - informationsspridning
- inom det ekologiska lantbruket.

Centrum för uthålligt lantbruk
Box 7047
750 07 Uppsala
www.cul.slu.se